

گوهر تابناک معماری دوران صفویه در اصفهان

دکتر لطف‌الله هنرفر
استاد دانشگاه اصفهان

از جمله مسجد شاه از جهت زمینه رنگ است که در سایر مساجد معمولاً به رنگ آبی تجلی دارد ولی در این مسجد پادشاهی به رنگ نخودی است. و دیگر از جهت نفاست طرح و تالارهای رنگهای کاشی‌هاست گنبد این مسجد بدون شک زیباترین گنبدی است که در سراسر کشور اسلامی ایران بنا شده و لذا میتوان گفت زیباترین گنبدی است که در مساجد دنیا برپا گردیده. نایب‌های که این شاهکار هنری را بوجود آورده استاد محمدرضا اصفهانی است که نام او در دولوحه کاشی معرق در داخل محراب این مسجد بشرح زیر جاویدان شده است:

«عمل فقیر حقیر محتاج برحمت خدا محمدرضا بن
استاد حسین بناء اصفهانی ۱۰۲۸».

وجه تسمیه مسجد شیخ لطف‌الله

شیخ لطف‌الله بن عبدالکریم بن ابراهیم اصلاً از مردم میس ازقرای جبل عامل یعنی لبنان حالیه است و خاندان او همه از فقتهای امامیه بوده چنانکه پدر و جد و جد اعلا و پسرش همه باین عنوان اشتهار داشته‌اند. بمناسبت سعی بی‌اندازه پادشاهان صفوی در ترویج احکام مذهب تشیع و تشویق و اکرام فقتهای آن شیخ لطف‌الله میسی عاملی نیز مانند جمع کثیر دیگری از علمای بحرین و جبل عامل در اوایل عمر ازموطن خود بقصد ایران عازم و ابتداء در مشهد مقدس مقیم شد و در آنجا پس از استفاضه از محضر علمای ارض اقدس از جمله ملا عبدالله

یکی از زیباترین آثار تاریخی اصفهان که هر تماشاکننده‌ای را خیره میکند و نسبت به هنرمندانی که در انجام آن دخیل بوده‌اند به اظهار تحسین و اعجاب و امیدارد مسجد شیخ لطف‌الله است که در ضلع شرقی میدان نقش جهان و در مقابل قصر سلطنتی عالی‌قاپو واقع شده و بواسطه کاشیکاریهای معرق داخل و خارج گنبد و کتیبه‌های عالی که نیمی از آنها بخط علیرضا عباسی است از زیبایی و ظرافت کمتر نظیر دارد. این مسجد که شاهکاری از معماری و کاشیکاری ایران در نیمه اول قرن یازدهم هجری است بفرمان شاه‌عباس اول ساختمان آن شروع شد و سردرزیبای آن در سال ۱۰۱۲ هجری پایان رسیده و سال اتمام ساختمان و تزئینات کاشیکاری آن ۱۰۲۸ هجری قمری است. کتیبه زیبای ثلث سردر تاریخی آن به قلم علیرضای عباسی بشرح زیر است:

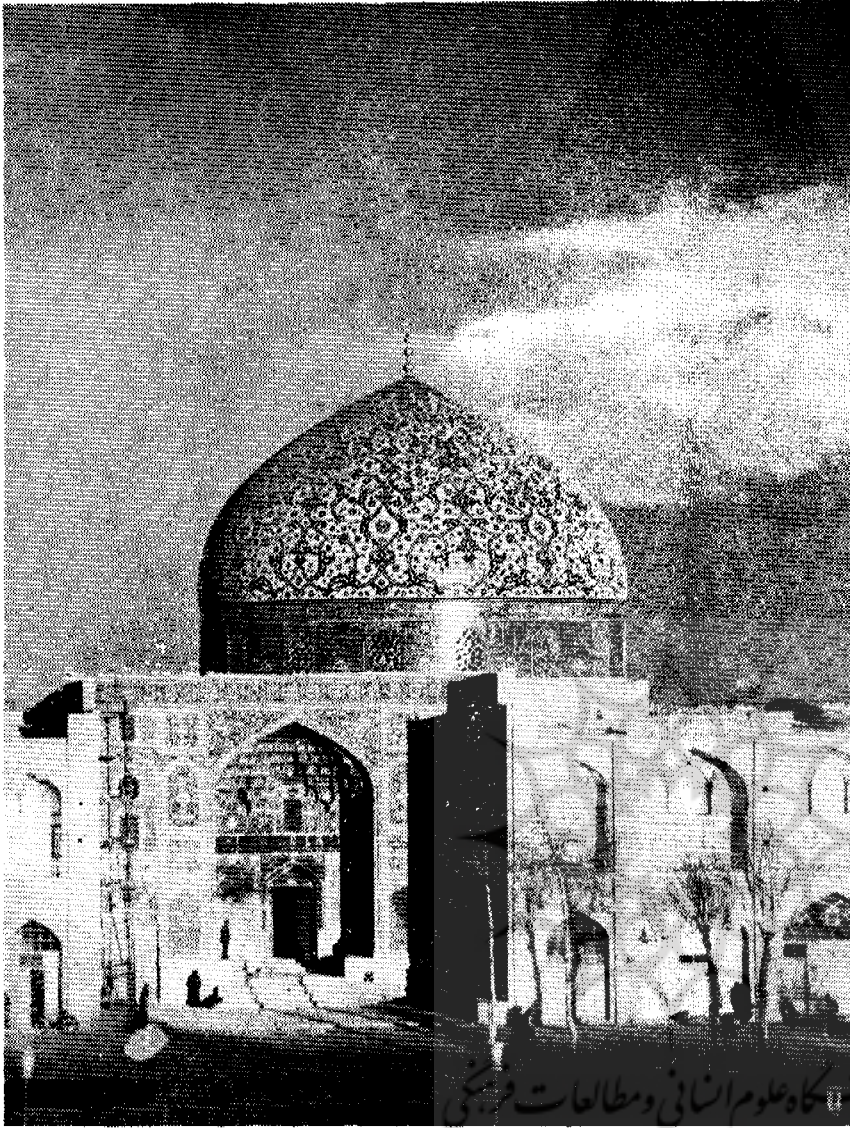
«امر بانشاء هذا المسجد المبارك السلطان الاعظم والخاقان الاکرم محیی مراسم آبائه الطاهرین مروج مذهب الائمة المعصومین ابوالمظفر عباس الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان خلدالله تعالی ملکه واجری فی یحار التائید فلکه بمحمد وآله الطیبین الطاهرین المعصومین صلوات الله و سلامه علیه وعلیهم اجمعین کتبها علی‌رضا العباسی ۱۰۱۲».

مسجد شیخ لطف‌الله مانند مساجد دیگر صحن و مناره ندارد و بمنزله یک شبستان گنبددار است که بوسیله رواقی مجلل به میدان نقش جهان اتصال می‌یابد. کاشیکاری داخل و خارج گنبد آن از نفیس‌ترین نوع کاشیکاری معرق است و اختلاف رنگ آمیزی کاشیهای آن با سایر کاشی‌های مساجد

سردر و گنبد مسجد شیخ لطف‌الله - اصفهان (تهیه شده در اداره کل تولید عکس و اسلاید وزارت فرهنگ و هنر)

نمایی دیگر از گنبد و سردر مسجد شیخ لطف‌الله
اصفهان (تهیه شده در اداره کل تولید عکس
و اسلاید وزارت فرهنگ و هنر)

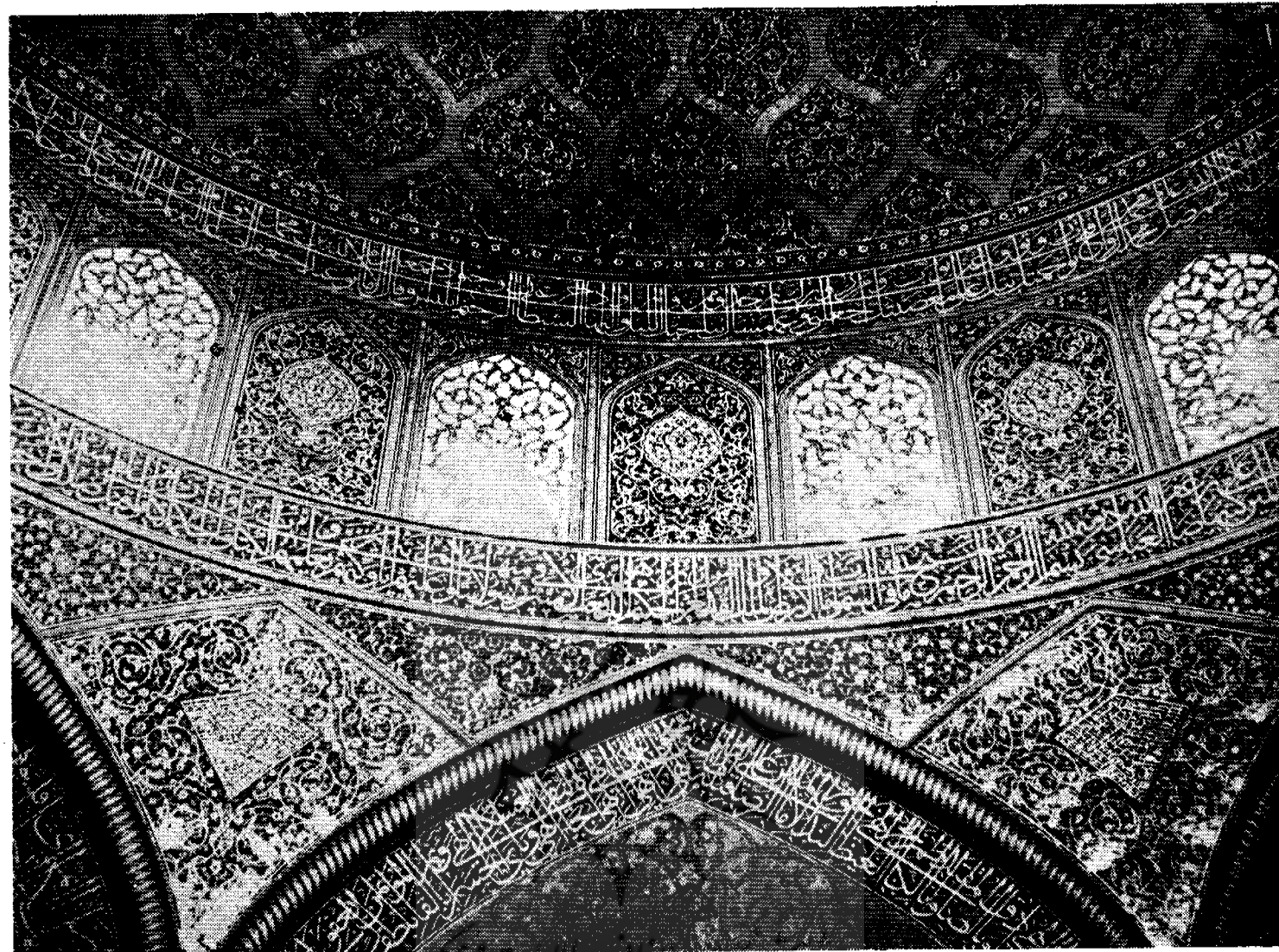

عکس صفحه روبرو :
دو کتیبه کمربندی داخل مسجد شیخ لطف‌الله
به خط ثلث علیرضای عباسی

مدرسه مقیم و در آن مسجد و مدرسه بامامت و تدریس مشغول گردید و شاه برای وجه معاش او وظیفه‌ای معین و مقرر داشت ، شیخ در مسائل قدیمی و فتاوی شرعی بعضی آراء و عقاید خاص داشت و بگفته مؤلف ریاض‌العلماء با علمای هم‌عصر خویش درباره پاره‌ای از این مسائل ، بغیر حق مناقشه میکرد از آنجمله اقامه نماز جمعه را در غیاب امام زمان واجب می‌شمرد و شخصاً در مسجد خود هر روز جمعه به این عمل ادامه می‌داد و متلدین او از وی تبعیت می‌کردند . تألیفات شیخ بیشتر منحصر به حواشی و تعلیقاتی است که او بر کتب فقهیه علمای قبل از خود نوشته و رساله‌هایی که بر رد فتاوی دینی معاصرین برشته نگارش درآورده است . شیخ لطف‌الله از علوم ادبی نیز بی‌نصیب

شوشتری از جانب شاه‌عباس بزرگ بخدمت آستانه رضوی برقرار گردید و تا تاریخ فتنه ازبکان و دست‌اندازی ایشان بر مشهد در آن شهر مقیم بود سپس از شرایشان بقزوین پناه جست و در آنجا بکار تدریس مشغول شد . شاه‌عباس او را از قزوین باصفهان آورد و در سال ۱۰۱۱ در جنب میدان نقش جهان مدرسه و مسجدی را که هنوز هم بنام او شهرت دارد برای محل تدریس و اقامت او پی نهاد و انجام این کار تا ۱۰۲۸ طول کشید و درحین اتمام همین ساختمان بود که شاه‌عباس در قسمت جنوبی میدان شاه طرح انشاء مسجد جامع عباسی یعنی مسجد شاه را ریخت .

بعد از آنکه مدرسه و مسجد شیخ لطف‌الله برای تدریس و نمازگزارای شیخ مهیا گردید این مرد جلیل محترم در آن

عزم عقبی کرد از دنیای دون
 شد جنانش مامن و دارالقرار
 سال تاریخش همی جستم زعقل
 گفت بامن نکته‌ای آن پیر کار
 چون دو «لا» از نام او ساقط کنی
 سال تاریخ وفاتش ز آن شمار
 عبارت مهر او جمله : «ثقتی به لطف‌الله تقینی» بوده
 است^۱.

علیرضای عباسی خطاط اول مسجد شیخ لطف‌الله

دو کتیبه کمربندی داخل مسجد شیخ لطف‌الله که در

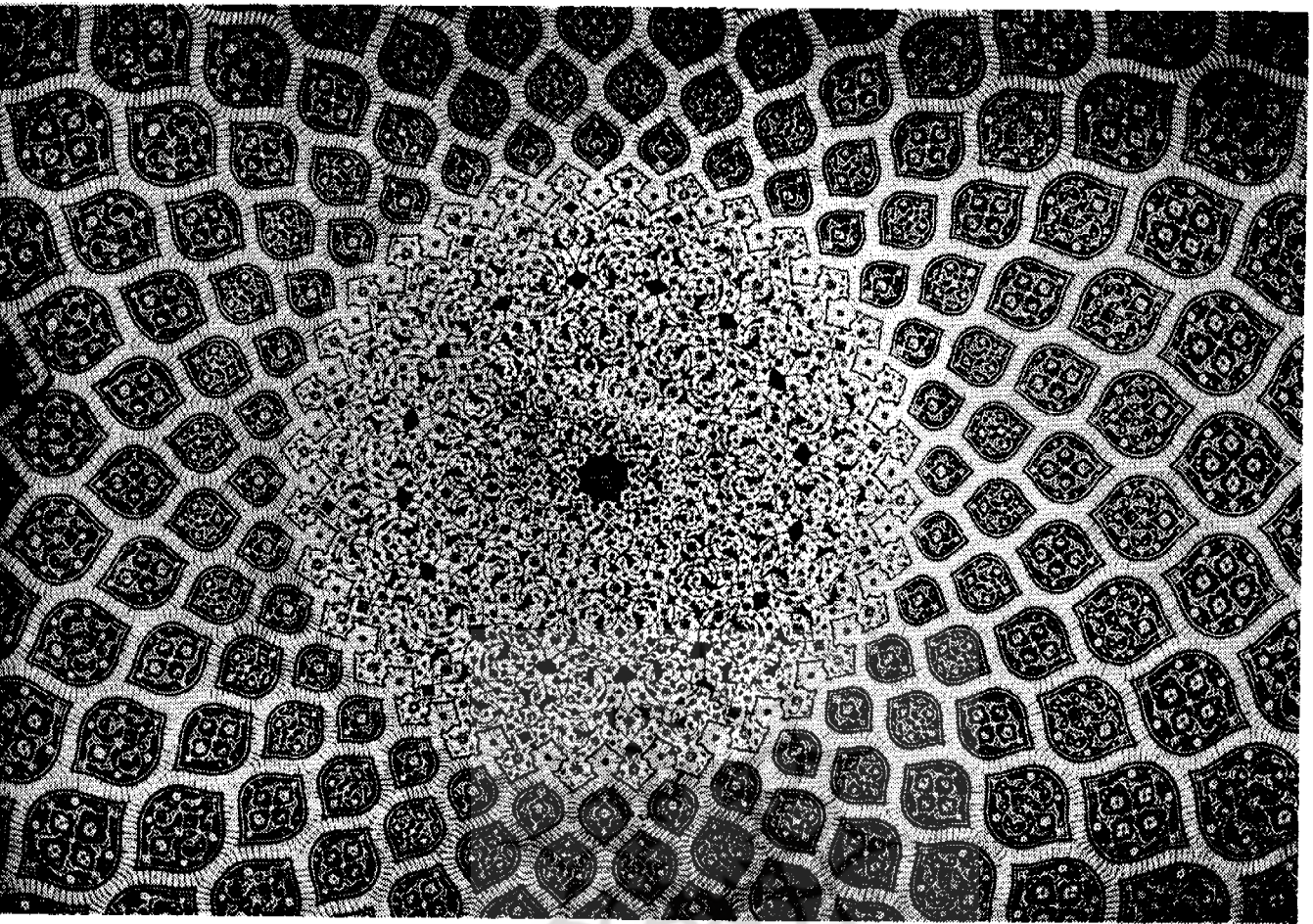
۱ - سال اول مجله یادگار شماره اول صفحه ۵۸ و ۹۵ .

نیوده و گاهگاهی هم به گفتن شعر طبع آزمائی می‌کرد .
 تاریخ وفات شیخ لطف‌الله را مؤلف کتاب مجمل‌التواریخ
 در سال ۱۰۳۲ یعنی در همان سالی که بغداد بتصرف شاه‌عباس
 درآمده است می‌نویسد همچنین در عالم آرای عباسی تاریخ
 درگذشت او را مؤلف این کتاب در ذیل وقایع همین سال
 ۱۰۳۲ می‌آورد و صریحاً می‌گوید که شیخ لطف‌الله میسی عرب
 جبل عامل در اوایل این سال قبل از سفر دارالسلام بغداد که
 هنوز ریایات جلال در بیلاقات فیروزکوه بود در اصفهان
 مریض شده بعالم بقاء پیوست.

مؤلف عالم‌آرا در ذکر تاریخ فوت شیخ لطف‌الله گوید
 که حین تحریر تاریخ وفاتش چنین بخاطر رسید :

شیخ لطف‌الله رفت از داردهر

رخت بر بست از جهان بيمدار

تزیینات کاشیکاری نفیس معرق برپوشش داخلی گنبد مسجد شیخ لطف‌الله

آن شهر را بتصرف آوردند علیرضا از آنجا بیرون آمده و به قزوین پایتخت دولت صفوی رفت و در مسجد جامع آن شهر منزل گرفت و بکار کتابت مشغول شد و قسمتی از کتیبه‌های آن مسجد را با چند قرآن در آنجا تمام کرد ولی چون میخواست که در خط نسخ تعلیق نیز استاد شود به مشق این خط همت گماشت و در اندک زمان به زور وقوت ام‌الخطوط که عبارت از ثلث است خوش‌نویس شد و خط را به مرتبه‌ای بلند رسانید و در هفت خط مخصوصاً در خطوط ثلث و رقاع و نستعلیق استاد کم‌نظیری شد.

علیرضا روز پنجشنبه اول شوال سال ۱۰۰۱ هجری قمری بخدمت شاه عباس درآمد و در زمره ندیمان مخصوص وی داخل شد و شاه جمعی از خوشنویسان مانند محمدرضا امامی و محمد صالح اصفهانی و عبدالباقی تبریزی را بدو سپرد تا زیر دست او خط ثلث را بیاموزند، علیرضای عباسی تا پایان عمر در زمره مقربان و ندیمان مخصوص شاه بود و در سفر و حضر در سلك مقربان شرف اختصاص داشت و به تفقادات و

قسمت پائین گنبد بخط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی معرق جلب توجه می‌کند بقلم علیرضای عباسی است که از مشهورترین ثلث‌نویسان دوران سلطنت شاه‌عباس اول بشمار میرفته است. در انتهای کتیبه اول که شرح آداب ورود به مسجد از قول پیغمبر اسلام (ص) است در انتهای کتیبه نام علیرضا چنین آمده است:

«کتبها علی‌رضا العباسی فی ۱۰۴۵»

و در انتهای کتیبه دوم که مشتمل بر تمام آیات سوره جمعه و سوره نصر است نوشته شده:

«کتبها علی‌رضا العباسی غفرالله ذنوبه»

علیرضای تبریزی از خوشنویسان بزرگ زمان شاه‌عباس اول است که چون بخدمت شاه‌عباس درآمد خود را علیرضای عباسی خواند. این خوشنویس استاد نخست در تبریز شاگرد ملامحمد حسین تبریزی و علاءالدین محمد تبریزی معروف به «علاء بیگ» بود و خط ثلث و نسخ را نیکو می‌نوشت پس از آنکه در زمان شاه‌محمد خدا بنده پدر شاه‌عباس ترکان عثمانی

انعامات و نوازش‌های بی‌غایات سرافراز و مفتخر بود و بلقب «شاه نواز» ملقب شد. محبت و علاقه شاه‌عباس به این مرد هنرمند بدان پایه بود که گاه پهلوی او می‌نشست و شعی بدست می‌گرفت تا علیرضا در روشنائی آن کتابت کند. الواحی که بر ضریح و صندوق حضرت رضا (ع) نصب شده بخط علیرضای عباسی و کار استاد مست‌علی زرگر است. سال مرگ علیرضای عباسی بدرستی معلوم نیست فقط يك جا در شرح احوال او نوشته شده است که در ۱۲۵ سالگی درگذشت و بهمین سبب به شیخ‌الخطاطین ملقب شد ولی این امر مسلم نیست^۲.

او آشنائی دارند درحالی‌که خطاطی است چیره‌دست و در روزگار خود در این فن از استادان بزرگ بشمار میرفته است و بی‌جهت نیست که رقیبی مانند علیرضای عباسی که در نزد شاه‌عباس مقام و منزلتی بسزا داشته است با کار خوشنویسی او در این مسجد سلطنتی موافقت کرده است امضاء باقر بنا در انتهای کتیبه‌های دوجانب شرقی و غربی مسجد با عبارت «کنها باقر بنا» و در انتهای اشعاری بزبان عربی در منقبت ائمه اطهار (ع) بخط ثلث در دو ضلع شمالی و جنوبی داخل مسجد بشرح زیر خوانده می‌شود:

«وبالباقر البناء کاتب‌هذه الحروف وقاه الباری العشرات»^۳.

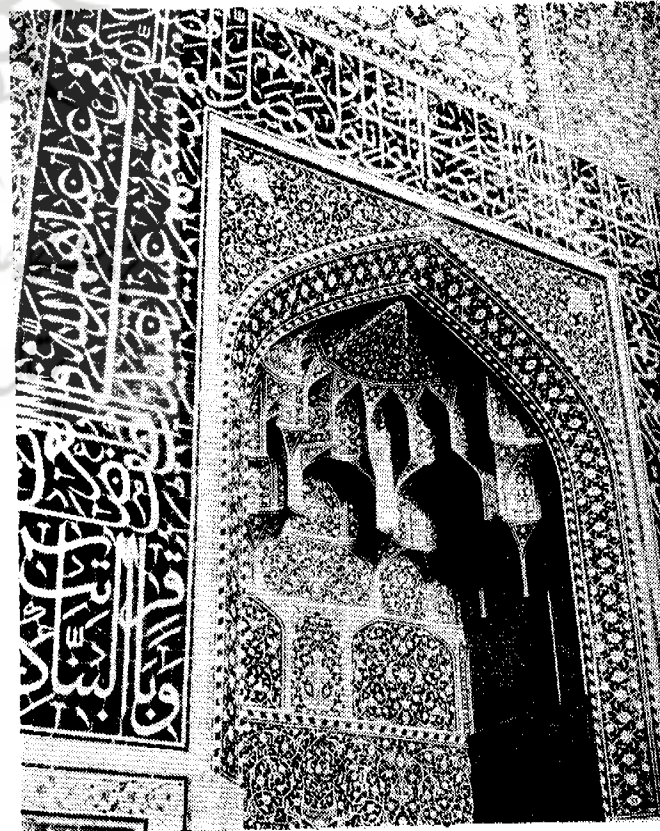
باقر بنا خطاط دوم مسجد شیخ لطف‌الله

نام شیخ لطف‌الله و شیخ بهائی در کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله بر کاشی‌های زیبا نقش بسته است.

کتیبه‌های عمودی داخل مسجد شیخ لطف‌الله که چهارگوشه داخل مسجد و اطراف محراب و چهار ضلع شرقی و غربی و شمالی آنرا بخط ثلث سفید معرق بر زمینه کاشی لاجوردی زینت می‌بخشد بقلم باقر بناست که مردم کمتر با نام

نام شیخ لطف‌الله رهبر شیعیان جهان که در اصفهان پایتخت شاه‌عباس اقامت گزید و مسجد سلطنتی بنام وی درآمد و شیخ بهائی که او نیز از دانشمندان و فقه‌های بنام دوره شاه‌عباس است ضمن اشعاری به زبان عربی در کتیبه‌های مسجد شیخ لطف‌الله ذکر شده است باین ترتیب که در کتیبه‌های دو ضلع غربی و شرقی داخل مسجد بخط ثلث با کاشی سفید معرق بر زمینه لاجوردی اشعاری در منقبت ائمه اطهار (ع) که ظاهراً سراینده آنها هم خود شیخ بهائی است نقش بسته و در چند شعر آخر آن بشرح زیر نام شیخ بهائی ذکر شده است:

کتیبه‌های اطراف محراب مسجد شیخ لطف‌الله به خط باقر بنا

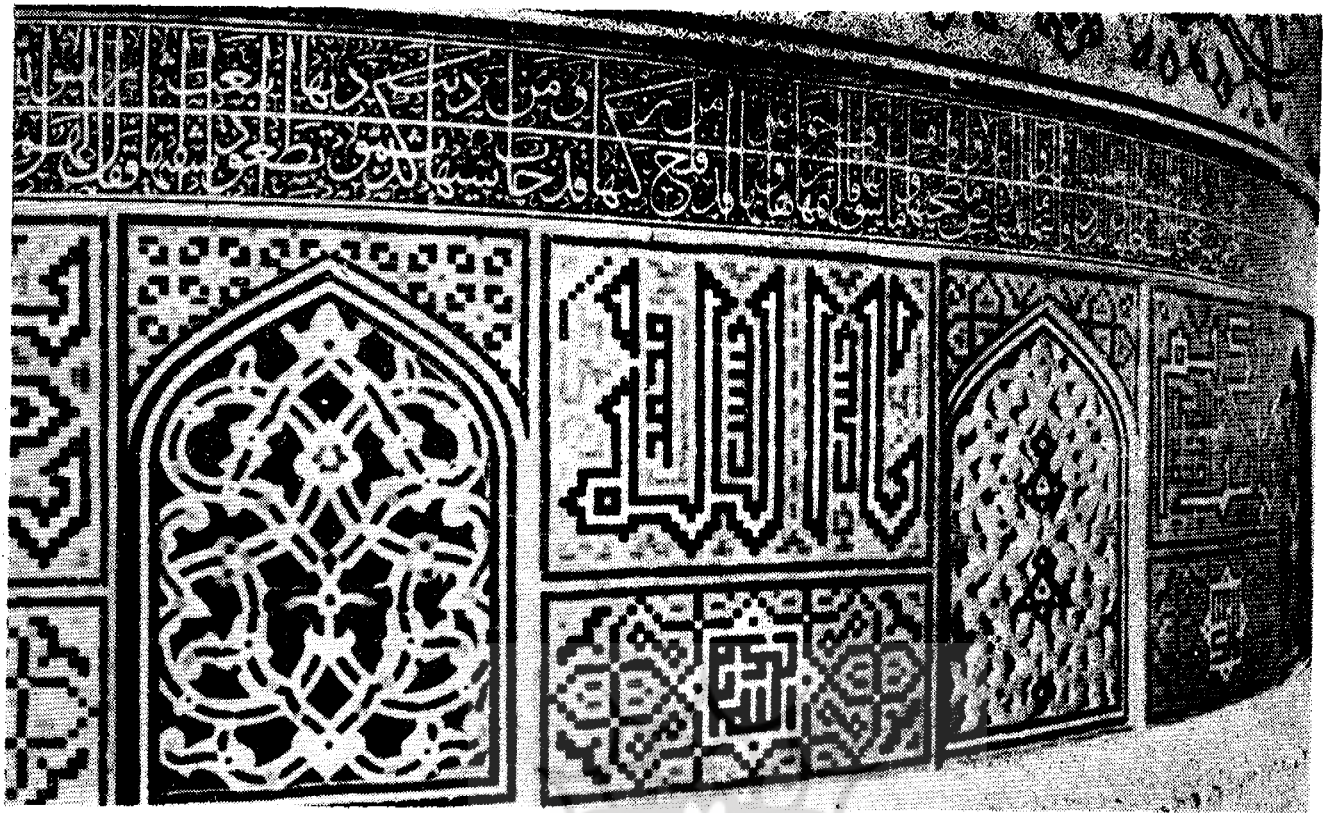

بهائک المذنب المستهام
غریق بحار الخطا یا العظام
واعتقه یا رب یوم السورود
علیک من النار داب‌الودود
و یسر له کل امر عسیر
فانت علی کل شیئی قدیر
باربعة و عشرة اعتضادی
و هم شفعا فی الیوم العبوس
بطیبة و الغری و کربلا
و سامرا و بغداد و طوس

و نام شیخ لطف‌الله در آخر کتیبه اشعاری روبروی آن در یک شعر بشرح زیر نقش بر کاشی شده است:

انلنی انلنی بغیتی بولائهم
وصل علیهم افضل الصلوات

- ۲ - رجوع شود به جلد دوم زندگانی شاه‌عباس اول تألیف استاد نصرالله فلسفی صفحه ۵۰.
- ۳ - رجوع شود به کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان تألیف نگارنده صفحه ۴۱۵.

تزئینات کاشیکاری و خطوط ثلث و بتائی بر پوشش خارجی گنبد مسجد شیخ لطفالله

و شفعم فی عبد عبد عبیدهم

عبیدک لطفالله فی العرصات^۴

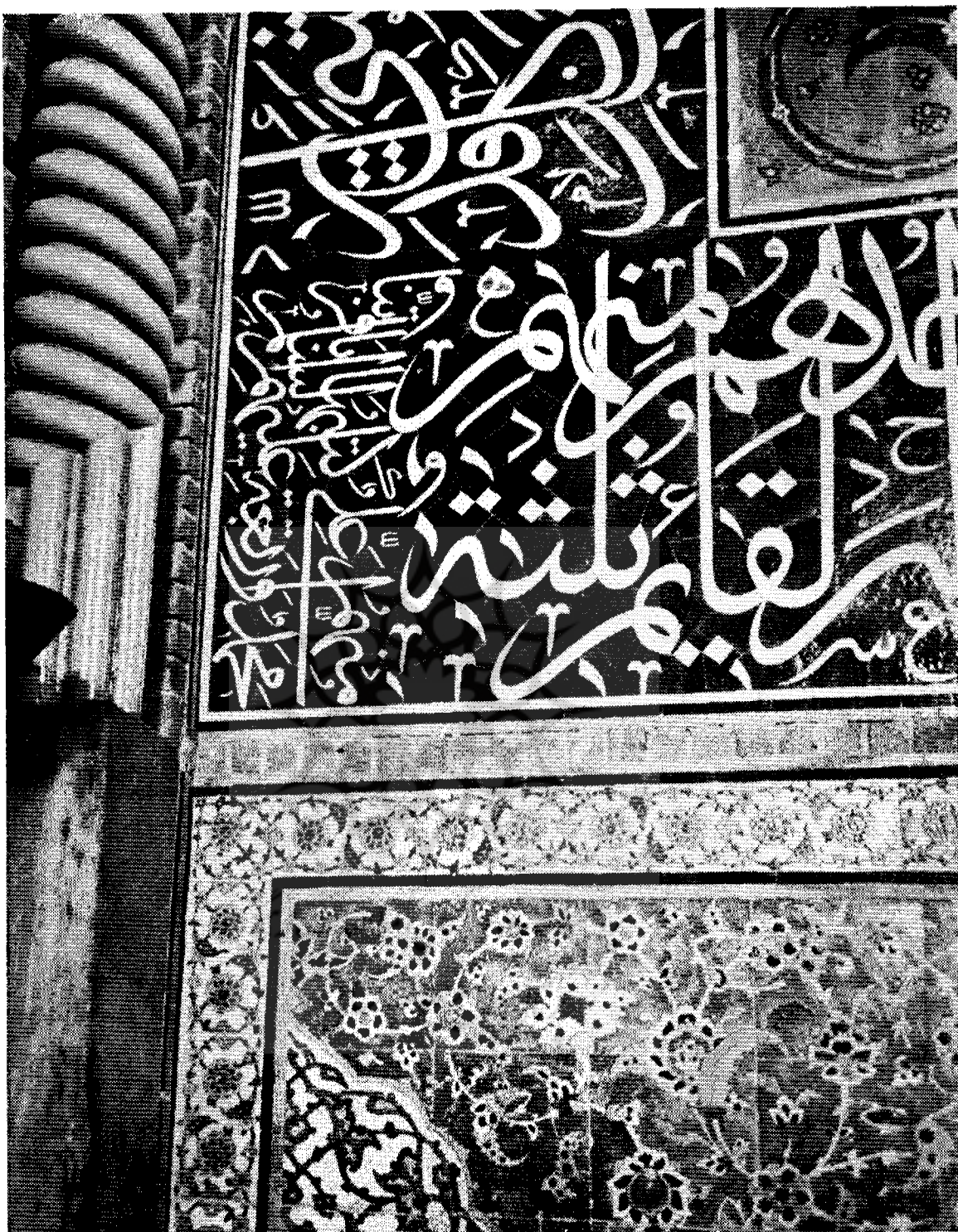
ارزش جهانی هنر معماری و تزئیناتی مسجد شیخ لطفالله

شیخ لطفالله نام دارد، شاه عباس بزرگ این مسجد را به افتخار پدرزن خود شیخ لطفالله که یکی از پیشوایان عالیقدر آن زمان بود بر روی خرابه‌هایی که از بقایای مسجد قدیمی بجای مانده بود بنا کرد. در حقیقت میدان بزرگی که قصر باشکوه عالی‌قاپو در یک طرف آن قرار داشت به‌چنین گوهری گرانبها در برابر خود احتیاج داشت و شاید همین نکته شاه‌عباس را بر آن داشت تا با ساختن این بنا که بسختی میتوان آنرا محصول دست بشر دانست زیبایی میدان را به کمال رساند. در ساختمان این مسجد باردیگر استادی و مهارت هنرمندان ایرانی یک مسأله مشکل را حل کرده است بدین معنی که چون مسجد در ضلع شرقی میدان واقع است و خواه ناخواه در ورودی مسجد در سمت مشرق قرار دارد اگر بنا بود مسجد را نیز بهمین جهت میساختند کار جهت‌یابی از لحاظ قبله مختل میشد، در این جا با ایجاد یک راهرو که از ابتدای مدخل مسجد بسمت چپ و سپس بسمت راست می‌چرخد بر این مشکل فائق آمده‌اند یعنی اگرچه ساختمان

مسجد شیخ لطفالله از نظر مورخین و مستشرقین و باستانشناسان جهان یکی از مظاهر زیبای تمدن و فرهنگ کهن‌سال ایران است و عموم کسانی را که توفیق زیارت این مسجد را داشته‌اند به اعجاب و تحسین وا داشته است از جمله پروفیسور ارتور اپهام پوپ Prof. Arthur Upham Pope ایران‌شناس و مستشرق معروف امریکائی معاصر دربارهٔ این مسجد در کتاب مشهور خود «بررسی هنر ایران» A Survey of Persian Art چنین مینویسد:

«مسجدی که در مشرق میدان شاه و مقابل ساختمان عالی‌قاپو قرار دارد یکی از شاهکارهای بی‌نظیر معماری است که در سراسر آسیا خودنمایی میکند. این مسجد زیبا که همچون جواهری درخشان در تاریخ معماری ایرانیان میدرخشد

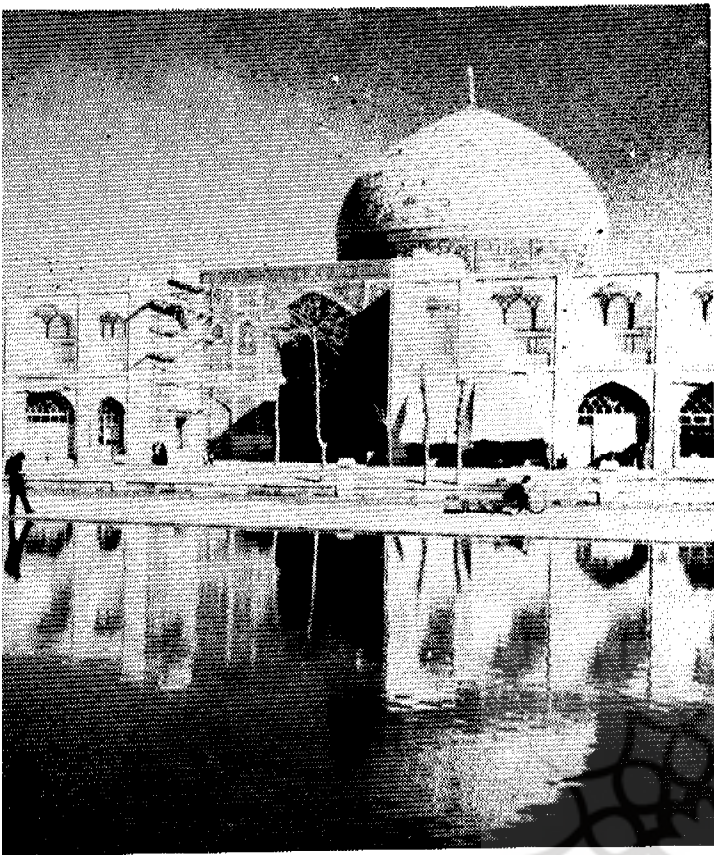
۴ - رجوع شود به کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان تألیف نگارنده صفحه ۴۱۵.

رقم باقر بنا ، ثلثنویس چیره دست دوره شاه عباس کبیر در انتهای کتیبه های دو جانب شرقی و غربی داخل مسجد شیخ لطف الله

ابوالمظفر عباس الحسنى الموسوى الصفوى بهادرخان كه به فرمان او مسجد سلطنتى اصفهان بنام شيخ لطف الله بنا شده است

نمایی دیگر از سردر و گنبد مسجد شیخ لطف‌الله (تهیه شده در اداره کل تولید عکس و اسلاید وزارت فرهنگ و هنر)

شروع دیوارهای صحن با کاشی هفت رنگ و تبدیل آن به کاشی‌های معرق خود تنوعی است دلپذیر. کاشی معرق ظریف‌ترین نوع کاشی و متعلق به قرن هفدهم میلادی است، درحقیقت کاشی معرق نوع ظریفی از کاشی هفت‌رنگ قرن پانزدهم و شانزدهم میلادی میباشد.

تزیینات سطح داخلی گنبد عبارتست از ستاره‌های بسیار بزرگ مکرر به رنگ زرد طلائی که با طرح درهمی از بیچک‌های بهم پیچیده پوشیده شده، طرح و ترسیم این مسجد و نقشه قالی‌های اردبیلی منبع الهام مشترکی دارند، ضمناً شباهت بسیار نزدیک با تزیینات مسجد شاه دارد. کاشیکاری بقیه گنبد از طاق رومیهای تشکیل شده که هر یک شامل گل و بوته‌های زیبایی است این گل و بوته‌ها در پارچه‌بافی هم بکار رفته و هم‌اکنون نمونه‌هایی از آن وجود دارد. روشنائی داخل این مسجد نیز قابل توجه است، در اطراف گنبد به فواصل منظم سوراخهایی در قطر گنبد تعبیه شده که بوسیله پنجره‌های گچ‌بری شده از داخل و خارج مسدود میشود، این گچ‌بریها عبارتند از طرحهای منظمی

مسجد در مشرق است و از نمای خارجی آن چنین برمی‌آید که دیوار جبهه آن در جهت شمال به جنوب است لکن در همین دیوار محراب بنا شده که بسوی قبله است و وقتی به عظمت این فکر پی می‌بریم که در بیرون مسجد اثری از کتری و زاویه بچشم نمی‌خورد اما بمجرد ورود ناچاریم قبول کنیم که صحن نسبت به نمای خارجی پیچشی دارد در صورتیکه گنبد کوتاه این مسجد بعلا متدور بودن، جهت یا زاویه مخالفی نشان نمی‌دهد این گنبد یکی از زیباترین گنبد‌های اصفهان است که از طرفی بخاطر عظمت و از طرف دیگر بر اثر تزییناتی که از زمینه نخودی رنگ (Café aulait) با نقش و نگارهایی به رنگ آبی سیر تشکیل میشود نظر هر بیننده‌ای را بخود جلب می‌کند.

گنبد مسجد شیخ لطف‌الله یکی از چند گنبد یک پوششی زمان صفویه است که با ارتفاع کم، پوشش مناسبی برای صحن کوچک آن بشمار میرود، از طرفی بلندی آن تا آن اندازه است که بتواند در کنار میدان بزرگ خودنمایی کرده و بر آن فضا مسلط باشد، خمیدگی گنبد از نقطه نظر برآمدگی بزرگ ناگهان بسمت داخل گرائیده و رأس گنبد را تشکیل داده است و این فنار زیاد را دیوارهای قطور مسجد تحمل میکند. (قطر دیوارها که از پنجره‌های دیوار اندازه‌گیری شده در حدود یک متر و هفتاد سانتیمتر میباشد) دیوارهای داخلی از یک هشت ضلعی شروع میشود این هشت ضلعی‌ها هر یک بوسیله کاشیهای طناب مانند فیروزه‌ای محصور شده و خطوط بسیار زیبایی که از آثار علیرضا میباشد مانند قالی هر یک از اضلاع هشت‌گانه را درمیان می‌گیرد. این خطوط از کاشیهایی به رنگ سفید خیره‌کننده در میان کاشیهای آبی تیره بکار رفته است و زاویه‌هایی که از این هشت ضلع بوجود می‌آید پایه خمیدگی بزرگ را تشکیل می‌دهند لکن انحناى تدریجی گنبد نقطه شروع انحنا و دایره بزرگ گنبد را از نظر پنهان می‌کند. خمیدگی را دیوارهای بادبادک‌شکل زاویه‌داری به اضلاع هشت‌گانه وصل میکند. قسمت بعدی بسمت خمیدگی بزرگ گرایش دارد، سرتاسر این خمیدگی به اندازه‌ای عادی و یکنواخت است که بندرت احساس شده و یا بچشم می‌آید.

کاشیکاری پوشش داخلی گنبد از ابتدا تا انتها تقریباً بیک اندازه بوده و تزیین گنبد را تشکیل می‌دهد، دیوارهای جانبی صحن مسجد با گل و بوته‌های متصل بهم به رنگ آبی در یک متن نخودی رنگ (رنگ Crème) تزیین شده‌است. زاویه‌های فوقانی دیوارهای جانبی از گل و بوته‌هایی که طرح آن با سایر قسمتها تفاوت کلی دارد پوشیده شده و تنوع خاصی به تزیین کلی صحن بخشیده و در اولین نگاه نظر بیننده را جلب می‌کند. زیبایی کاشیکاری این مسجد اعم از کاشی‌های معرق یا کاشیهای هفت‌رنگ در نوع خود بی‌نظیر است. اصولاً

نظریه ویل دورانت درباره مسجد شیخ لطف‌الله

ویل دورانت Will Durant مورخ مشهور معاصر آمریکائی درباره مسجد شیخ لطف‌الله چنین اظهار نظر کرده است :

« بیش از همه داخل مسجد دارای زیبایی شگفت‌انگیزی است و شامل نقوش اسلیمی ، اشکال هندسی و چنبره‌هایی با طرح کامل و یک‌شکل است. در اینجا هنر مجرد (Abstrait) را می‌بینیم ولی با منطق و سبک و اهمیتی که هرج و مرج مبهوت‌کننده‌ای را به عقل عرضه نمی‌کند بلکه نظم قابل فهم و آرامش فکری را می‌رساند»^۵.

که به نسبت مساوی فضای خالی در میان آنها وجود دارد . مجموع نورهایی که از این پنجره‌ها به داخل میتابد زیبایی آسمانی و خیال‌پروری به تزیینات کلی صحن می‌بخشد . کوچکترین نقطه ضعفی در این بنا دیده نمی‌شود ، اندازه‌ها بسیار مناسب ، نقشه طرح بسیار قوی و زیبا و بطور خلاصه توافقی است بین یک دنیا شور و هیجان و یک سکوت و آرامش با شکوه که نماینده ذوق سرشار زیباشناسی بوده و منبعی جز ایمان مذهبی و الهام آسمانی نمی‌تواند داشته باشد .

کتابخانه‌های زیبایی که علیرضا بر داخل و خارج این مسجد نگاشته زیباترین خط زمان خود میباشد . نایب‌ای که این همه شکوه و جلال و زیبایی و هنر را به این مسجد بخشیده کسی است که سمت راست و چپ محراب را امضاء کرده و خود را : «فتییر حقیر محتاج برحمت خدا محمدرضابن استاد حسین بناء اصفهانی» معرفی کرده است و بعد از نام او تاریخ ۱۰۲۸ هجری (۱۶۱۸ میلادی) دیده می‌شود .

۵ - تاریخ تمدن ویل دورانت . آغاز عصر خرد صفحه ۵۶۴ .

